

Sembolik Temsil ve Hikayeleştirme Olarak Ekslibris Okuması

Doç. Dr. K. Özlem Alp

Gazi Üniversitesi
Sanat ve Tasarım Fakültesi
Görsel Sanatlar Tasarımı Bölümü
k.ozlem.alp@gmail.com

Makalenin tamamı
30 Aralık 2014'de kabul edildi

Özet

Ekslibris, günümüzde çağdaş bir sanat alanı olmakla birlikte, yüzyıllar öncesine dayanan eski bir temsil biçimidir.

Temsil, temsil ettiği şeyin kendisi değil aracıdır. Temsilin bu niteliği onu sembolik bir yapı kılmaktadır. Ekslibriste temsil, salt sanatçının yapıtı üzerinden değil yapıtın temsil ettiği kişi veya kurum üzerinden oluşturulur. Sanatçının çağı ve toplumunun belirli özelliklerini de okunaklı kılar. Ekslibris, sanatçının üslubunu oluşturan öznel sembollerini içerdiği gibi, sanatçının yerel dokusunu, sanatın evrensel yapısını sembollerle hikayeleştirmeye olanak sağlar.

Bu çalışmada, ekslibris hikayeleştirme ve sembolik anlatım olanakları açısından tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ekslibris, sembol, temsil, öykü

GİRİŞ

Günümüzde çağdaş ve özgün bir sanat dalı olarak anılan ekslibris, uzun tarihsel geçmişi ile geleneksel ve kültürel bir sanattır. Ekslibrisin bu uzun tarihsel geçmişi, kitap ve kültür ile olan ilişkisi, onun bir sanat yapıtı olmasının yanı sıra Pektaş'ın (2014, s.426) da belirttiği gibi, yapıldığı döneme ait kültürel ve tarihsel özellikleri günümüze taşıması nedeniyle önemli bir koleksiyon objesi olarak da değer kazanmasına neden olmuştur.

Batıda köklü bir geçmişe sahip olan ekslibris sanatı, ülkemizde hem bir sanat dalı olarak hem de koleksiyon bazında yeni tanınmaya ve ilgi görmeye başlamıştır. 1995'li yıllarla birlikte ekslibrisin ülkemizde, bir sanat ve koleksiyon nesnesi olarak, kurumsal, sanatsal ve eğitimsel yönleriyle tanıtımı ve yaygınlaşması Prof. Hasip Pektaş öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Bugün yirmi yıllık yoğun bir emek ve çabanın sonunda Türkiye'de ekslibris sanatına ilişkin pek çok akademik ve sanatsal etkinlik, İstanbul Ekslibris Derneği, Ekslibris Müzesi ve uluslararası yarışmalarda başarı kazanan sanatçılarımız, bu çabanın boşa gitmediğini göstermektedir.

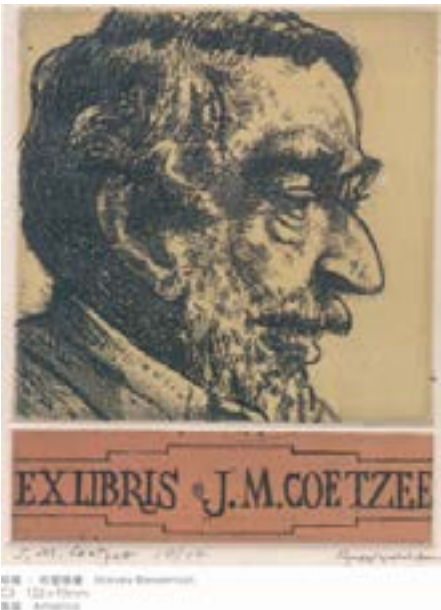
Önceleri bir gereksinimden kaynaklanan ve grafik çoğaltma teknikleri ile yapılan ekslibris, daha çok teknik, tarihsel gelişim, sanat ve iletişim (Yaban, 2012; Pektaş, 2003; Demir, 2008) yönleri ile değerli araştırmalara konu olmuştur. Ancak ekslibrisin tarihsel, teknik ve sanatsal kuruluşunun ve farklı sanatçı üsluplarının yanısıra, onu sanatsal bir temsil aracı olarak diğer görsel sanat alanlarından ayıran özelliklerden birisi de, bir gösterge sistemi olarak, gösteren ve gösterilen öğelerinin hem temsil ettiği kişi ya da kurumu imlemesi, hem de estetik biçim ve üslubu ile sanatçıyı temsil etmesidir. Ekslibriste temsilin bu çift yönlü gönderme özelliği ve onun kişisel ya da kurumsal betimleme niteliği, çoğunlukla sembolik ve hikayesel bir kurguya da olanak tanımaktadır.

SEMBOİK TEMSİL VE HİKAYELEŞTİRME OLARAK EKSLİBRİS

Görsel sanatların temsil dili anlatımın nitel ve nicel kurulumu ile gerçekleşir. Anlatım ise, görsel ve biçimsel öğeler ile kurulur. "Görsel bir anlatı, her durumda en az iki öğeden oluşur. Bunlardan birisi, anlatımın dilini oluşturan ve diğer herşeyi dışarıda bırakan görsel öğeler ve biçimdir. İkinci öge ise, anlatımın anlamını ortaya çıkaran yönüdür" (Onega, Angel & Landa, 2002, s.13). Ancak anlatımın asıl gücü, görsel ve biçimsel öğelerin birbirlerine yaptıkları göndermelerin ilişkiler bütünü içinde yapıtın anlamını oluşturan yapı ile ilişkilidir. Anlatım ve anlam olarak en az iki öğeden oluşan bu anlamlı yapıyı oluşturan görseller aynı zamanda göstergeler olarak nitelendirilebilir. Rifat (2009, s.11), kendi dışında bir şeyi temsil eden ve dolayısıyla bu temsil

ettiği şeyin yerini alabilecek nitelikte olan her çeşit biçim, nesne ve olguyu gösterge olarak nitelendirir. Göstergelerde gösteren, biçimsel bir kurgu olarak anlatıma, gösterilen ise anlama yani zihinsel bir tasarıma gönderme yapar.

Diğer görsel göstergeler gibi ekslibris de hem bir iletişim aracı, hem de anlatım ve anlamı oluşturan bir temsil olması nedeniyle gösterge sistemi olarak ele alınabilir. Strauss (2013, s.15), kültürü, bütünüyle anlamlı bir iletişim kodu ve fiziki dünyanın bir temsili olarak tanımlarken, aynı zamanda kültürün bir anlam verme tarzı olduğundan da söz eder. Ekslibris de geçirdiği uzun tarihsel süreç ve yapıldığı dönemin sosyo-kültürel özelliklerini betimleyen bir kültür ürünü olarak farklı temsil okumalarına açıktır. Ekslibris, birçok öğeden oluştuğu ve karmaşık bir yapı sunduğu için, tarihsel, izleksel, biçimsel ya da biçimsel açılardan ve birden fazla yol ile incelenip okunabilir. Ekslibrisin temsil niteliği diğer görsel temsil biçimlerinden bir ölçüde ayrılır. Ekslibriste temsilin anlatım boyutu, birbirinden ayıramayacak en az iki gönderme altında okunabilir. Bunlardan birincisi, ekslibrisin sahibi olan kişi ya da kurumun temsili bir anlatımını içerir. Bu temsili anlatım, sipariş yolu ile ya da sanatçı için özel olan bir kişi veya kurumun, belirli özellik, nitelik ya da niceliklerinin sembolik bir temsilidir. Sembolik temsili, sembolik yapan unsur onun biçimsel kurgusundan çok, kişi, kurum ve sanatçı üslubunun bütün yönleriyle değil en karakteristik ve belirli yönleriyle temsil edilme mantığındadır. Bu bakımdan sembolik temsil, düzenleme ve anlam oluşturma açısından farklı oluşum ve kurulum özellikleri gösterebilir. Örneğin bir kişi ya da kurumun bir özelliği sembolleştirilirken, bu özellik dış gerçekliğin bir işlemcisi yada işareti olarak genellikle uzlaşım sal ya da benzetme ilkesine dayalı kurgulanabilir. Morris (2004, s.349), bu özelliği, “işaret ile onun işaret ettiği şey arasında içsel yada doğal bir bağlantı” olarak tanımlar. Bu tip bir göstergede, işaret edilen özellikler doğrudan kurulabilir. İşaret yapısı gereği daha açık, anlaşılır ve bir anlam iletme görevi ile varolur (Alp, 2010, s.6). Bir başka söyleyişle, işaretler yoluyla kurulan temsilde, temsil edilen şey, nesnesi ile bir uygunluk içerisindedir. Bu uygunluk bazen tamamen gerçekçi bir anlatımı, bazen stilize ya da deforme edilmiş bir anlatımı içerebilir. Ancak ne olursa olsun buradaki temsil, temsil ettiği özellikten uzaklaşmaz ve hatta o özelliği görünür kılacak plastik öğeleri kullanır. Pek çok ekslibris çalışmasında bu doğal ya da stilize anlatımı görmek mümkündür. Örneğin, Amerika’lı sanatçı, Harvey Breverman’ın, J.M.Coetzee için, çukur baskı tekniği ile yaptığı ekslibriste, ekslibrisin sahibini direkt betimleyen portre çalışmasıyla gerçekçi bir temsil niteliği gösterir (Görsel 1). Ancak bu temsil yine de Coetzee’in kendisi değil sembolik bir betimlemesidir.

Görsel 1

Harvey Breverman, ekslibris, (Amerika)

Günümüzde bilgisayar tasarım olanakları ile tamamen fotografik ya da foto gerçekçi temsiller ekslibris çalışmalarında kullanıldığı gibi, yine gerçeğe uygun

Görsel 2
Hatice Öz, ekslibris, (Türkiye)

göndermeler ve sembolik yapılar kuran düzenlemeler de yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Hatice Öz'ün, bilgisayar grafik tasarım tekniği ile fotoğraf sanatçısı Çerkez Karadağ'a yaptığı ekslibristeki temsil tarzı, temsildeki, yüz, el ve sigara gibi öğelerin temsil ettikleri kişiyi işaret eder ve betimler nitelikte sembolik bir kurgusunu içerir (Görsel 2). Bu tarz temsil biçimleri, nesnesi ile kurduğu doğrudan, uyumlu ve benzetme ilişkisi nedeniyle anlamı daha kolay ve anlaşılır kılan bir yapı oluştururlar.

Ekslibriste bir diğer temsil tarzı ise simgesel anlatımdır. Simgesel anlatım, daha karmaşık bir kuruluş ve yoğun göndermeli bir anlamı içerir. Sembolik anlatımda gösteren en az iki anlam içerir. Bunlardan bir tanesi biçimin kendine dönük anlamı ve diğeri ise biçimin sembolik olarak temsil ettiği şeyin anlamıdır. Örneğin astrolojik bir sembol olan daire aynı zamanda geometrik bir formdur. Bu form geometrik olarak bir anlam içerirken aynı zamanda sembolik olarak da güneş, ay v.b anlamlara işaret edebilir. Bu bakımdan sembolik anlatımlar, çoğul anlamlı ve o ölçüde kaygan bir zemine otururlar. Durand (1998, s.9), sembolün yapısını anlatırken "Sembol en az bir şeye gönderme yapar, fakat tek bir şeye indirgenemez" diyerek, bir sembolün, bir dış gerçekliğe ya da bir nesneye indirgenemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle sembolik anlatımlar Cohen'nin (1999, s.12) de belirttiği gibi, bir anlam ifade etmekten çok anlam yaratma kapasitesi sağlarlar. Langer (aktaran Arat, 1977, s.41-43), işaretlerin ilan ettiğini, sembollerin ise hatırlattığını belirtir. Sembolik anlatımlarda, biçimsel kurgu anlamı açığa vurmaktan çok anlamı gizleyen, dolaylı yollardan çağrıştıran bir özellik gösterir. Sembolün bu çok gösterenli yapısı onun kültürel ve mitik bir öze sahip olmasından da kaynaklanır. Semboller genellikle tarihsel ve kültürel bir geçmişe dayanırlar. Bazı semboller evrensel bir anlam çerçevesinde bulunsalar da diğer pek çok sembol, daha yerel, ulusal, mitik ve kutsal olanı içeren en eski kültürün dinamikleri ile oluşmuşlardır.

Simgesel anlatım, ekslibris çalışmalarında en çok başvurulan temsil biçimlerinden birisidir. Bu simgeler yerel, geleneksel ve kültürel özellikleri ile daha çok mitolojik, alegorik ve hikayesel bir kurulumu da olanaklı kılar. Bulgar sanatçılar, Julian Jordanov ve Hristo Naidenov'un ekslibrisleri mitolojik ve alegorik sembollere iyi bir örnek oluşturur (Görsel 3.4). Mitolojik ve alegorik semboller, ilgilendiği konular gereği, insan, tanrılar, kahramanlar, evren, doğa ve doğa üstü güçler, yaratılış gibi konuları içerdiği gibi, kültürel olarak en eski söylencelere ve öykülere de kaynaklık eder. Mitolojik semboller daha çok, ait olduğu kültürün okunaklı kıldığı bir takım hikaye ve anlatılara dayanır. Bu bakımdan en çok mitolojik sembollerde hikayeleştirme gözlenir.

Görsel 3

Julian Jordanov, ekslibris, (Bulgaristan)

Görsel 4

Hristo Naidenov, ekslibris, (Bulgaristan)

Görsel 5

Chen Yilie, ekslibris, (Çin)

Bu tür hikayesel kurulumlar bir anlatı dili olarak da ele alınabilir. Onega, Angel ve Landa (2002, s.15), anlatının bir olaylar dizisi değil, bir olaylar dizisinin temsil edilişi olduğunu vurgular. Böylece, görsel temsillerde hikaye, yazılı metinlerde olduğu gibi, yapılandırılmış bir kurgudur. Bu nedenle de semboliktir. Bu kurgu tarihsel ve mitik öğelerden oluştuğu için anlatım dolaylı, karmaşık ve okunması çok güçtür.

Bir başka sembolik anlatım kurgusu ise, klasik hikaye ya da hikaye kahramanlarından yola çıkılarak oluşturulan ekslibrislerde gözlenir. Örneğin, Jacop ve Wilhelm Grimm kardeşlerin yazdığı Alman hikayesi Bremen Mızıkacıları, Çinli sanatçı Chen Yilie' in 2011 de yaptığı bir ekslibriste kullanılmıştır (Görsel 5). Bu tip evrenselleşmiş, kendi sınır ve kültürünü aşmış hikayeler sembolik temsil anlatımında sıklıkla kullanılmaktadır. Evrenselleşmiş hikaye anlatımları (Hansel ve Gratel, Ağustos Böceği, Kibritçi Kız, Nasreddin Hoca, Polyanna, Parmak Çocuk, Kırmızı Başlıklı Kız v.b) daha çok dayanışma, doğruluk, dostluk, emek, sevgi, özgürlük, iyilik gibi evrensel değerleri ve çıkarılacak dersleri belirli olaylar kurgusu ya da öykü kahramanları üzerinden sembolize ederler. Öte yandan klasikleşmiş bu hikayelerin sembolik kurgusu bazen mizahi bir özellik de gösterebilir.

Kültürlere göre anlam farklılıkları içeren sembollerle birlikte günümüze kadar gelen ve bir kısmı yoğun anlam birliği taşıyan elma, nar, üzüm, baykuş, aslan, kaplan, yılan, kartal, güneş, ay, yıldız ve gezegenler gibi evrensel sembollerin bir kısmı ekslibris çalışmalarında en çok kullanılan semboller grubundadır. Hayvan, bitki ve astrolojik semboller olarak adlandırılan bu semboller, tarihsel olarak en eski kutsal metinler, söylenceler, destanlar ve hikayelere dayalı yoğun mitolojik anlama sahiptirler. Örneğin, yaratılış mitlerinde yasak meyve olarak yer alan elma, ekslibris çalışmalarında yoğun

olarak kullanılan bir semboldür. Kutsal metinlerde Adem ve Havva'ya kadar giden elma sembolü, bugün çağdaş ekslibris sanatında, yasak ve mahrem gibi benzer anlam sınırları içerisinde ele alınmaktadır (Görsel 6,7). Aynı şekilde batı uygarlıklarında bilgi ve bilimin, doğu uygarlıklarında ise ölümün ve uğursuzluğun sembolü olan baykuş (Alp, 2009, s.65), kullanıldığı kültüre göre okunabilen sembollerdendir (Görsel 8,9).

Bazı hikayeleştirme örneklerinde, belirlenmiş bir zaman dilimi, mekan ve tarihsel süreçten de söz edilebilir. Ekslibris çalışmalarının bir kısmında bu özellikler yoğun bir şekilde kullanılır. Ekslibris, yaşayan kişileri temsil etmesi nedeniyle, o şahsiyetin yaşadığı belirli bir tarihi, coğrafyayı ve kültürü de sembolize eder. Her öykü kurgusu üretildiği süreç içerisinde, kendi sosyo-kültürel, sosyo-politik, estetik ve kendi tarihsel bağlamının bir bileşkesini verir. Bu bakımdan hikayeleştirme aynı zamanda tarihsel ve kültürel bir belge niteliği de gösterir. Ekslibris çalışmalarında bu özellik çok barizdir. Öyle ki, ekslibris, temsil ettiği kişi yada kurumun tarihsel bir izdüşümünü de içerir. Sanatçı Hasip Pektaş'ın bilgisayar grafik tasarım tekniği ile 2009 yılında yaptığı ekslibris, sanatçı ve ekslibris sahibine ait, iki farklı ve uzak coğrafya ve kültürü birleştiren ve yakınlaştıran göndermesiyle dikkat çekicidir (Görsel 10).

Sembolik anlatımlarda, ekslibrisin yapıldığı kişi, kurum, aile ya da derneğe ait, belirli dini, siyasi, kurumsal semboller ve armaların kullanımı da ayrı bir sembolik kategoride ele alınabilir. Bu gibi semboller daha çok resmi bir sınır ve anlam içerirler. Göndermeler kapalı ve kurumsal bir nitelik taşır. Batıda 19. Yüzyıla kadar daha çok soyluların ve hanedan ailelerinin arması olarak kullanılan (Pektaş, <http://www.aed.org.tr>) ekslibrisler bu kapsamda değerlendirilebilir.

Görsel 6
İren Lialko, ekslibris, (Ukrayna)

Görsel 7
Antonin Prsala, ekslibris, (Çek Cumhuriyeti)

Görsel 8
Elly de Koster, ekslibris, (Hollanda)

Görsel 9
Hasip Pektaş, ekslibris, (Türkiye)

Görsel 11

He Mingfang, ekslibris, (Çin),
Zou Haiyan, ekslibris, (Çin)

Görsel 10

Hasip Pektaş, ekslibris, (Türkiye)

Görsel 12

Gu Qixing, ekslibris, (Çin)

Ekslibriste temsilin ikinci boyutu ise, sanatçının kendi üslup ve kurgusunun temsilidir. Bir başka söyleyişle her ekslibris çalışmasında, sanatçı bir yandan bir kişi ya da kurumu sembolik olarak temsil ederken, aynı zamanda kendi üslubunu da temsil etmektedir. Sanatçının üslubu temsilin kurulum biçimini ve plastik öğelerin anlatım tarzını içerdiği gibi, sanatçının yerel ve kültürel duyarlılıklarını, teknik yetkinliğini ve söylemini de içermektedir. Bu çok yönlü temsil biçimi ekslibrisin bir imza niteliği taşıdığını da gösterir. İmza çoğu zaman çift yönlüdür. Öyleki pek çok ekslibris, altında imza olmaksızın hem yerel hem de sanatçının öznel üslup özgünlüğü ile ayırt edilebilir. Örneğin Çin sanatının insan, doğa ve mitolojik konuları kaligrafik anlatım gelenekleri içerisinde üsluplaşmıştır. Çinli ekslibris sanatçıların, geleneksel Çin resim sanatına ait bu kültürel üslup özellikleri dikkat çekicidir. Kaligrafik özellikler, manzara, portre, çiçek-kuş ve hayvan figürlerindeki uzak doğu felsefesini geleneksel motifler ile betimleme tarzları uzun bir sosyo-kültürel sanat üslubunun imzası niteliğindedir (Görsel 11,12).

Ekslibris sanatını ayrıcalıklı ve bir o kadar da zor kılan, temsilin bu çift yönlü kurulumudur. Sanatçı bir taraftan atıfta bulunduğu kişi ya da kurumu temsil edecek sembolik bir kurguya yaslanırken öte yandan bu kurguyu kendi üslubu ve teknik olanaklar dahilinde oluşturmak durumundadır. Temsil, hem sanatçının bireysel üslubu ve dönemin kültürel üslubunun bir temsili, hem de temsil ettiği kişi yada kurumun bir temsili içerir. Bu bakımdan ekslibris sanatı, uzun geçmişi ile dönem üsluplarını da yansıtmaktadır. Pektaş 15. Yüzyıl ekslibrislerinde gotik tarzdaki yazıların, 16. Yüzyılda Rönesans'ın etkisiyle armaların çevresinde mimari unsurların, 17. Yüzyılda ise, Barok

Görsel 13

Gustav Klimt, 1901, Judith ve Holofernesin
Başı, Tuval üzerine altın boya ve yağlıboya,
84x42 cm.

Görsel 14

Gustav Klimt, 1900, 102x52 mm, ekslibris.

dönemin etkisi ile, dini ve erotik konu ve süslemelerin, 18. Yüzyılda, doğa ve iç mekan betimlemelerinin kullanıldığını belirterek dönemin sanat anlayışının ekslibris sanatına yansımalarını vurgulamaktadır. (<http://akademiarisikgsf.blogspot.com.tr/2010/02/ekslibris-kongresi-prof-hasip.html>)

Özellikle 19 ve 20. Yüzyılda tekrar canlanan ekslibris sanatı, geçmişte olduğu gibi, dönemin ünlü ressamı tarafından yetkin bir şekilde geliştirilmiştir. Örneğin, Sembolizm ressamı ve Viyana Sesesyonu kurucularından olan Gustav Klimt'in dönemin, süsleyici, dekoratif ve geometrik, kadın, bitki ve hayvan motifleriyle karakterize edilen özelliklerini hem resimlerinde hem de yaptığı ekslibrislerde görmek mümkündür (Görsel 13,14).

SONUÇ

Diğer görsel temsil biçimlerinde olduğu gibi ekslibriste de anlatım, biçimsel kurgu ve bu kurgunun gönderme yaptığı anlamsal bütünde yer alır. Her ekslibris, bize aşına olan bir biçim dünyası ve bize yabancı olan bir anlam dünyası sunar. Bir bulmaca gibi ekslibrisin sahibine ya da kurumuna ait gizleri eserin içinden çekip çıkarmaya çalışırken, eserin biçim dili bizi daha başka yönlerle çeker, biçimin albenisi bazen anlamın önüne geçer. Bazen anlam o kadar belirlidir ki biçim geride kalır.

Ekslibriste bu anlam ve biçim üretme süreci, sanatçının gösteren olarak kurduğu biçim dilinin iki farklı yöne doğru uzanmasında yatar. Bunlardan birisi, sanatçının kendi üslubu ve kendi dilidir. İkincisi ise sanatçının atıfta bulunduğu kişi ya da kurumun sembolik temsilidir. Bu bakımdan her ekslibrisin çift kimliğe sahip olduğu söylenebilir.

Geçmiş ve günümüze ait pek çok ekslibris, özellikle belirli kişi ve kurumları temsil ederken aynı zamanda yapıldığı dönemin kültürel, mimari, sosyal ve siyasi durum, olay ve olgularını da bir ölçüde okunaklı kılmaktadır. Öte yandan coğrafi ve tarihsel üslup ortaklık ya da farklılıklarını temsilen bu çok yönlü ilişkisinde bulmak da olanaklıdır.

Ekslibriste yer alan biçimsel kurgu, gönderme yaptığı nesnesine ister gerçekçi, ister soyut, ister simgesel olarak bağlansın, sonuçta, anlamı ve temsil etme niteliği açısından her ekslibris, geniş sembol ailesi içinde yer alabilir. Sembolik anlatımın farklı kurgu yönelimleri olmakla birlikte daha çok, kültürel, mitik ve geleneksel bir öze yaslanırlar. Semboller, karmaşık, çoğul anlamlı ve en eski kültürel mirasa dayandıkları için hikayeletirmeye de olanak tanırırlar. Ekslibris, temsil ettiği kişi ya da kurum ile sanatçısı arasında bir aracıdır. Aynı zamanda, farklı sembolik anlatımları ve hikayeletirmeyi olanaklı kılmasıyla diğer görsel temsil biçimlerinden ayrılan bir sanat dalıdır.

Kaynakça

- Alp, K. Ö. (2009). Kültürel Sembollere Giriş. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Alp, K. Ö. (2010). A Comparison of Sign and Symbol (Their Contents and Boundaries). *Semiotica*, 182 (1/4), 1-13.
- Arat, N. (1977). Ernst Cassirer ve S. K. Langer'de Sembolik Form Olarak Sanat. İstanbul:
- Cohen, A. P. (1999). Topluluğun Simgesel Kuruluşu. (M.Küçük, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Demir, H. (2008). Tutkuyla Yaşatılmaya Çalışılan Sanat Alanı Ekslibris. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 14, 53-57.
- Durand, G. (1998). Sembolik İmgelem. (A. Meral, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Morris, B. (2004). Din Üzerine Antropolojik İncelemeler. (T. Atay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Onega, S., Angel, J., Landa, G. (2002). Anlatıbilime Giriş. (Y. Salman, D. Hakyemez, Çev.). İstanbul: Adam Yayınları.
- Pektaş, H. (2003). Exlibris. Ankara: AED Yayınları,
- Pektaş, H. (2014). Türkiye'de Ekslibris. *Journal Academic Marketing Mysticism Online (JAMMO)*, 8, 28.
- Rıfat, M. (2009). Göstergebilimin ABC'si. İstanbul: Say Yayınları.
- Strauss, C. L. (2013). Mit ve Anlam. (G.Y. Demir, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Yaban, N. T. (2012). Sanat ve Görsel İletişimin Buluşma Noktası Ekslibris. *Batman University Journal of Life Sciences*,1(1).

Elektronik Kaynaklar

- Pektaş, H. Ekslibris Nedir? Erişim: 02. 09. 2014, <http://www.aed.org.tr>.
- <http://akademiartisikgsf.blogspot.com.tr/2010/02/ekslibris-kongresi-prof-hasip.html>